

Mintautas Čiurinskas

BAŽNYTINĖ UNIJA KAIP BAROKO
FENOMENAS IR BIOGRAFINĖS
LITERATŪROS KONTEKSTAI

Anotacija: Pirmoje straipsnio dalyje apžvelgiami Lietuvoje publikuoti unitų kultūros istorijos tyrimai, įvardijamos svarbesnės temos ateities darbams.

Antroje dalyje bažnytinė unija ir jos kultūriniai rezultatai traktuojami kaip specifinis regiono Baroko reiškiny, kurio pradžia neatsitiktinai sutapo su ryškėjusiomis naujos epochos tendencijomis. Atkreipiamas dėmesys, kad bažnytinės unijos ir jos veikėjų gyvenimo prieštarumą bei įtampas gerai nusako ir net paaikšina universalios barokinės retorikos *discors concordia* („netaikios santaikos“) sąvoka.

Trečioje straipsnio dalyje analizuojamas Jokūbo Sušos biografinis veikalas *Saulus et Paulus Ruthenae Unionis sanguine Beati Iosaphat Transformatus, sive Meletius Smotriccius Archiepiscopus Hierapolitanus Archimandrita Dermanensis Ord. S. Basilii Mag. per Iacobum Susza Episcopum Chelmsensem et Belzensem cum S. R. E. unitum eiusdem Ordinis, ex tenebris in lucem prolatus* (Romae: Ex Typographia Varesii, 1666). Siekiama atskleisti priemonės, kuriomis kuriama Meletijaus Smotrickio gyvenimo kaip savo laikų Sauliaus virsmo Pauliumi interpretacija: išryškinant dvi Smotrickio gyvenimo puses (unijos persekiotojo ir atsivertusio unijos gynėjo), ji virsta barokine priešybės vienijančia biografine emblema, konceptu, vėliau dominavusiu istoriografijoje ir visuomenės atmintyje.

Raktažodžiai: Baroko literatūra; Bresto bažnytinė unija; Lietuvių literatūra (lotynų) – 17 amžius; Smotrickis, Meletijus; Susza, Iacobus.

LIETUVIŠKIEJI TYRIMAI:
TRUMPA APŽVALGA IR REIKMĖS

Naujausiuose sintetiniuose darbuose apibendrinus gausėjančius senosios Lietuvos literatūros tyrimus ir naujus duomenis, aiškėja kryptys, kuriomis daromi darbai integruojasi į turtingą LDK kultūrinę panoramą, ypač Lietuvos mokslinėje recepcijoje. Tai patvirtina ir faktas, kad atskirų tyrimų naujai iškeliamos temos gerai įsikomponuoja į bendruosius LDK kultūros ir identiteto tyrimus¹. Viena iš tokių sričių yra unitų kultūros ir literatūros fenomenas. Unitų literatūra ir jos dalis biografistika, kaip ir visas bažnytinės unijos reiškiny, yra LDK istorijos dalis, ji suteikia LDK Barokui savitų bruožų, unikalių Europos kontekste, parodančių Vakarų lotyniškosios kultūros recepciją rusėnų Rytų apeigų katalikų aplinkoje. Daug čia slypinčių reikšmingų kultūrinių ir meninių lobių atskleidė jau pirmas bandymas įsigilinti į unitų biografinės literatūros paminklą – Rapolo Korsako parašytą „Juozapo Benjamino Rutschio gyvenimą“².

Konstatuojant, kad unitų kultūrinis palikimas yra iš esmės naujas objektas Lietuvos moksle, pravartu pažvelgti į iki šiol lietuvių kalba turimų žinių apie unitus visumą. Mokslo darbuose iki paskutinio XX a. dešimtmečio, net išlaikiusiuose vertę, su mokslu tiesiogiai nesusiję ideologiniai veiksniai lėmė unitų kaip stačiatikių ir pažangos persekiotojų, religinės tolerancijos griovėjų vertinimą. Kaip unitų veiklos faktas kalbant apie knygų leidybą minima ir ne itin palankiai vertinama Mamoničių spaustuvė, 1628 m. perimta bazilijonų³. Visa

¹ Žr. Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto mokslinių tyrimų projekto „Littera. Lietuvių tautinis identitetas XVI–XX a. kultūrų dialogo kontekstuose“ darbų publikaciją: *Literatūra*, 2006, Nr. 48 (7).

² Mintautas Čiurinskas, „Tarpkonfesinė sąveika ir tikiybinio identiteto paieškos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. pab.–XVII a. I pusėje: akcentai Rapolo Korsako „Juozapo Benjamino Rutschio gyvenime“ (1640)“, in: *Literatūra*, 2006, Nr. 48 (7), p. 35–51.

³ Plg.: Juozas Jurginis, Ingė Lukšaitė, *Lietuvos kultūros istorijos bruožai: Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus*, Vilnius: Mokslas, 1981, p. 174–175, 302.

kita veikla pradingsta stačiatikių brolių ir Meletijaus Smotrickio stačiatikiškųjų raštų šešėlyje. Objektyviau unitų istorinis vaidmuo įvertintas Lietuvos istorijos sintezėse. Čia, kaip ir galima tikėtis, daugiau kalbama apie religinius, socialinius, etnopolitinius unijos raidos aspektus ir pasekmes. Aptariamas integracinis unitų vaidmuo priešinant Maskvai, konsoliduojantis LDK bajorų politinei tautai, o kartu – atsiradęs stačiatikių tikinčiųjų susiskaldymas bei tarpusavio kova, minimi aktyviai kartu su kitomis vienuolijomis veikiančios bazilijonai, trumpai aptariama unijos genezė, daugiau akcentuojamos jos sukeltos politinės vidaus ir tarptautinės problemos. Svarbu, kad įvertinta Juozapo Rutsckio asmenybė ir veikla konsoliduojant bei reformuojant Unitų Bažnyčią⁴. Kultūrinio palikimo įvertinimo čia dar nėra – ribojimo ir pati sintezės apimtis. Gaila, tačiau savo skyriaus unitai nenusipelnė naujausiame bandyme sukurti plačią Lietuvos istorijos sintezę: bažnytinė unija minima kaip „lietuvių nacijos“ savotiškos potautės – rusėnų – savimonės dėmuo⁵. O skyriaus antraštėje jų vardas minimas tik „derinyje“ su stačiatikiais ir sentikiais⁶. Orientuotis kiek padeda tik schemiška teritorinės unitų Bažnyčios organizacijos iliustracija. Vienintelė minima asmenybė – Smotrickis, rašęs ir prieš, ir už uniją. Kokios nors kultūrinės veiklos aptarimo nėra.

1996 m. minint 400 m. jubiliejų Vilniuje įvyko tarptautinė konferencija, skirta Brastos bažnytinei unijai. Nors neliko nepastebėta, kad bažnytinė unija turėjo ir kultūrinį aspektą, buvo akcentuoti daugiau bažnytiniai religiniai bei istoriniai ir politiniai unijos raidos klausimai. Paskelbtoje konferencijos medžiagoje raštijos, literatūros istorijai kai

⁴ Zigmantas Kiaupa, Jūratė Kiaupienė, Albinas Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1995, p. 295, 296, 320–322, 342, 351.

⁵ Alfredas Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija: 1009–1795*, Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 218–219.

⁶ *Ibid.*, p. 388–389.

kuriais aspektais aktualūs Stanisławo Obireko, Mečislovo Jučo, Genės Kirkienės, Artūro Grickevičiaus, Arvydo Pacevičiaus straipsniai⁷.

Issamiausiai unitų istorija nuo pirmųjų bažnytinės unijos bandymų Vytauto laikais pristatoma Remigijaus Černiaus darbuose. LDK kultūros reiškiniams skirtame leidinyje bažnytinė unija jau užima deramą vietą, minėto autoriaus straipsnis, kuriame apžvelgiama daug pagrindinių jos istorijai ir specifikai suvokti reikalingų dalykų, atskleidžia istoriko požiūriu svarbiausius dalykus⁸. Čia randame žymiųjų unitų veiklos charakteristikas, atskleistą reformų, bazilijonų vienuolijos ir kitų reiškinių specifiką, paminėtus kai kuriuos unitišką identitetą įtvirtinusius siužetus, išvadą, kad „Melecijaus Smotrickio atsivertimas ir [Juozapato] Kuncevičiaus kankinystė tapo svarbiais veiksniais, skatinusiais unijos plitimą valstybėje“⁹. Tačiau ir čia nėra nei literatūrinio unitų palikimo, nei poleminių darbų aptarimo.

Dar detaliau, cituodamas nemažai šaltinių, Černius rusėnų konfesinio identiteto formavimosi peripetijas interpretuoja kolektyviniame darbe „Krikščionybės Lietuvoje istorija“¹⁰. Unitams skirti knygos skyriai – tvirtas pagrindas šiam reiškiniui LDK suvokti, atskleidžiantis ir skirtingus nuo Lenkijos teritorijoje buvusių vyskupijų procesus. Čia ne tik daugiau faktinės medžiagos, bet aiškiai iškeliami tokių iki šiol LDK kultūros istorijoje mažai minėtų asmenybių, kaip Juozapas Benjaminsas

⁷ Stanisław Obirek SJ, „Kun. Petro Skargos įnašas rengiant uniją=Wkład ks. Piotra Skargi w przygotowaniu unii brzeskiej“, in: *LKMA metraštis*, 1998, t. XII, p. 291–309; Mečislovas Jučas, „Katalikų unitų ir graikų orientalistų kontroversijos XVIII a. pirmoje pusėje“, in: *ibid.*, p. 317–326; Genė Kirkienė, „LDK didikų Chodkevičių konfesinės orientacijos XVI a. antroje pusėje–XVIII a. pirmoje pusėje“, in: *ibid.*, p. 341–346; Artūras Grickevičius, „Unitų mokymas bei jų kunigų rengimas ir popiežiškoji seminarija Vilniuje iki 1665 m.“, in: *ibid.*, p. 349–385; Arvydas Pacevičius, „Knyga ir skaitytojas Lietuvos bazilijonų provincijos vienuolynuose XVIII a. pabaigoje–XIX a. pirmoje pusėje“, in: *ibid.*, p. 406–413.

⁸ Remigijus Černius, „Bažnytinė unija“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, sudarė Vytautas Ališauskas [ir kt.], Vilnius: Aidai, 2001, p. 72–93.

⁹ *Ibid.*, p. 88.

¹⁰ *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, sudarytojas Vytautas Ališauskas, autoriai Darius Baronas [ir kt.], Vilnius: Aidai, 2006, p. 121–125, 218–244, 285–293.

Rutskis, veikla¹¹. Gerokai netolygi bažnytinės unijos istorijos apžvalga (gilinantis ne tiek į patį fenomeną, jo kultūrinę reikšmę, kiek į priežastis, plitimo tendencijas, santykius su stačiatikiais, politines vidaus ir tarptautines aplinkybes bei pasekmes) pateikta Mečislovo Jučo veikalė, kuriame pažymima, kad Lietuvos unitų istorija dar neparašyta¹².

Vaizdžiai unitų reikalai ir unijos raida pateikiama neseniai išleistoje Alberto Vijūko-Kojalavičiaus LDK Bažnyčios istorijoje, kuri pati savaimė yra svarbus šaltinis unitų vietai LDK suprasti, požiūriui į juos katalikiškoje aplinkoje ir ryšiams su jėzuitais įvertinti. Su Dariaus Barono istoriniais komentarais veikalas sudaro gana išsamų žinių kompleksą, kartu pateikiantį unijos istorijos vaizdą krikščionybės raidos LDK kontekste (Vijūko-Kojalavičiaus tekstas tą vaizdą pateikia, aišku, iš jėzuitų pozicijų)¹³.

Įvairius kultūrinius unitų reiškinius paliečia ir savais aspektais interpretuoja kitų sričių praeities tyrėjai: dailės istorikai, knygotyrininkai¹⁴. Daugelis jų pastebėjimų ir išvadų aktualūs raštijos tyrimams apskritai. Jolitos Liškevičienės, tiriančios senųjų spaudinių emblemiką, akiratyje atsidūrė unitų vyskupui, kankiniui ir šventajam Juozapatui Kuncevičiui skirta jėzuito Andriejaus Młodzianovskio knyga¹⁵. Atskleidžiama ne tik emblemomis „pasakojamo“ būsimio

¹¹ *Ibid.*, p. 237–238.

¹² Mečislovas Jučas, *Krikščionybės kelias į Lietuvą: Etapai ir problemos*, Vilnius, Baltos lankos, 2000, p. 158–171 (sk. „Bažnytinė unija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“).

¹³ Albertas Vijūkas-Kojalavičius, „Įvairenybės apie Bažnyčios būklę Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje“, in: Albertas Vijūkas-Kojalavičius, *Lietuvos istorijos įvairenybės*, d. 2, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, *passim*.

¹⁴ Svarbių duomenų apie unitų knygas, bibliotekas, be minėtojo straipsnio, galime rasti ir kituose Arvydo Pacevičiaus darbuose, pvz.: Arvydas Pacevičius, „Štrichas informacijos įstaigų Lietuvoje genezei: bibliotekos gimimas“, *Informacijos mokslai*, (*Mokslo darbai*, Vilniaus universitetas), 2000, t. 15 (<http://www.leidykla.vu.lt/inetleid/inf-mok/15/tomas15.html>).

¹⁵ Jolita Liškevičienė, „Juozapato Kuncevičiaus gyvenimo iliustracijos: pasakojimas ir emblema“, in: *Vaizdas ir pasakojimas*, (*Acta Academiae Artium Vilnensis–Vilniaus dailės akademijos darbai*, 25), Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002, p. 161–175; Idem, *Mundus emblematum: XVII a. Vilniaus spaudinių iliustracijos*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2005, p. 165–174 (sk. „Šventųjų atvaizdai LDK emblemikoje“).

šventojo gyvenimo ženklų sistema, bet aiškėja ir bendras kontekstas, unitų šventojo kultui skirtos literatūros visuma.

Literatūrinio įvertinimo iki šiol sulaukė tik pora kūrinių iš pačių unitų kultūrinio palikimo. Kartu su kitomis Baroko epochos poemomis Eugenija Ulčinaitė pateikia ir Juozapato Isakovičiaus poemos *Josaphatidos* (1628), skirtos šv. Juozapato Kuncevičius gyvenimui ir kankiniškai mirčiai, trumpą charakteristiką¹⁶ (tiesa, kūrinio autorystė nėra iki galo aiški, kartais ji priskiriama jėzuitui Mikalojui Kmicičiui). Išsamesnės analizės bandymas – Rapolo Korsako parašyto ir rankraščiais išlikusio metropolito *Juozapo Benjamino Rutschio gyvenimo* (1640), kaip vieno ryškiausių LDK biografistikos žanro paminklų, aptarimas LDK biografijoms skirtoje šių eilučių autoriaus monografijoje¹⁷.

Unitų temos reikalingumą literatūros istorijos aspektu bei kai kurias įdomesnes domėjimosi kryptis (poleminė, publicistinė, teologinė raštija) nužymi trumpa, tik penkių pastraipų, apžvalgėlė-užuomina *Lietuvių literatūros istorijoje*¹⁸ (ji trumpesnė net už karaimų, totorių raštijos apžvalgą). Šioje literatūros istorijoje net stačiatikių literatūra daugiausia „tradiciskai“ atskleidžiama per spaudos faktų prizmę, Smotrickio *Trėną* bei *Slavų gramatiką*. Į knygos recenzentės konstatavimą, kad taip ir lieka neaišku, kam šioje knygoje reikalingas poskyris „Unitai“¹⁹, turbūt tegalima atsakyti, jog tai kiek perspektyviau, nei šią temą apeiti ir visai nutylėti, kaip būta iki tol. Adekvačiu turiniu „neužpildytas“ skirsnis akivaizdžiai rodo dabartinę situaciją šioje srityje ir kartu – vieną iš plačių

¹⁶ Eugenija Ulčinaitė, *Lietuvos Renesanso ir Baroko literatūra*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001, p. 223–224. Taip pat žr.: Eugenija Ulčinaitė, Albinas Jovaišas, *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII amžius*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 302–303.

¹⁷ Mintautas Čiurinskas, *XVI–XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės biografistika*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 168–169 (sk. „Unitų biografistika: Rapolo Korsako *Juozapo Benjamino Rutschio gyvenimas* (1640)“).

¹⁸ Eugenija Ulčinaitė, Albinas Jovaišas, *op. cit.*, p. 230–231.

¹⁹ Eglė Patiejūnienė, „Narsus mėginimas sukurti vientisą senosios literatūros vaizdą“, in: *Literatūros tyrimų erdvės: Studijos profesoriaus Juozo Girdzijausko 70-mečiui*, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 19), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, p. 324.

temų ateities darbams. Pildyti šią spragą yra vienas iš šio straipsnio tikslų ir aktualus Lietuvos mokslo tiriamųjų darbų uždavinys. Taip, tikėkimės, bus atkuriamas nepaprastai turtingos, dabarties kartoms net sunkiai aprėpiamos LDK kultūros vaizdas.

Toliau bus bandoma išryškinti bendrąsias kultūrinės ir literatūrinės tendencijas bažnytinės unijos kultūrinėje raiškoje, jų savitumo aspektus LDK Baroko erdvėje. Atidžiau žvelgiama į kūrybą, susijusią su biografijos žanru – tai vienas iš daugybės galimų požiūrio taškų, nulemtas jau esamų biografistikos tyrimų.

BRASTOS UNIJA IR BAROKO EPOCHA

XVI–XVII a. sąvartoje Brastos sinodo realizuota stačiatikių ir katalikų susivienijimo idėja buvo ryškus LDK istorijos įvykis, suteikęs naujų, net netikėtų spalvų ir konfliktų tolesnei Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Abiejų Tautų Respublikos istorijai. Prieštaringa, pažymėta neslūgstančia įtampa buvo jos raida, poveikis politikai ir kultūrai. Tai seniai pastebima istoriografijoje, kuri pati iki šiol dažnai labai prieštaringa, atspindinti nesutaikomą unitų-katalikų ir stačiatikių požiūrį. Pastaruoju metu pasirodė gana daug objektyvesnių tyrimų, kurie suaktyvėjo nuo 400 Brastos unijos metinių minėjimo. Tuo metu pasipylę darbai – daugiausia įvairiose šalyse rengtų konferencijų medžiagos publikacijos – tęsiami gana gausiais tyrimais iki šiol²⁰. Apmąstant unijos

²⁰ Yra parengta tyrinėjimų apžvalgų, kurios nėra išsamios ir atspindi padėti tik iki 1996 m., bet leidžia susidaryti bendrą vaizdą, – jų randame 400 metų sukakties nuo Brastos unijos proga aktyviai leistuose šiai temai skirtuose darbuose: Teresa Chynczewska-Hennel, „Unia brzeska XVII stulecia w polskiej historiografii“, in: *Białoruskie zeszyty historyczne*, Nr. 6, 1996 (<http://kamunikat.foncel.net/www/czasopisy/bzh/06/spis06.htm>); Robert Szwed, „Problem unii brzeskiej w literaturze historycznej XIX i XX wieku“, in: *400-lecie Unii Brzeskiej: Tło polityczne, skutki społeczne i kulturalne: materiały z konferencji naukowej (Częstochowa 25 IX–27 IX 1995)*, pod red. Andrzeja J[erzego] Zakrzewskiego i Janusza Fałowskiego, Częstochowa: Wydawnictwo WSP, 1996, p. 197–209. Minėto jubiliejaus proga išėjo keliolika straipsnių (daugiausia rašytų pranešimų konferencijose pagrindu) rinkinių Lenkijoje, Baltarusijoje, Ukrainoje, Belgijoje, Lietuvoje ir kitur.

istorinę kultūrinę reikšmę, kalbama apie Rytų krikščionių Bažnyčios suartėjimą su Vakarais Abiejų Tautų Respublikoje, „lotynizaciją“, politinius siekius, tolerancijos bei bekompromisės kovos metamorfозes ir kitas bendrąsias tendencijas. Daug kur išreiškiama tam tikra nuostaba dėl dažnai besikeičiančios asmenų konfesinės orientacijos ar jos deklaravimo, dėl kovos aštrumo, net žiaurumo. Katalikai priešingos pusės kaltinami kontrreformaciniu klastingumu, fanatizmu, prievarta, ir savo ruožtu nurodo iš stačiatikių patirtas skriaudas. Įvykiai – dažnai dramatiški – vertinami šiuolaikinio žmogaus pozīūriu ir kategorijomis, smerkiama netolerancija, nenoras nusileisti, naudojamos priemonės, jėga. Tačiau retai nuskamba mintys apie Baroko pasaulėjautos ir sąmoningumo kategorijų pokyčius ir jų sąsajas su bažnytinės unijos vyksmu, reiškiniais, žmonėmis. Sąsaja su Baroku pastebima tik tarp kitko, kaip chronologinis sutapimas, siejant jį su Kontrreformacijos sąvoka. Tačiau šiai aplinkybei, atrodo, yra teiktina gerokai didesnė reikšmė. Bandytas bendrame epochos kontekste sutaikyti nesutaikomus dalykus išskyla kaip vienas savičiausių LDK ir viso regiono Baroko fenomenų, kategorijų, kuri yra bendra daugeliui gyvenimo ir kultūros sričių. Galima spėti, kad jo realizacija XVI a. pabaigoje bažnytinės unijos pavidalu nėra atsitiktinė.

Taip sutapo, kad bent jau Renesanso ir Baroko epochos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ribas, ypač jų pradžią, be kitų dalykų, žymi ir religinių, konfesinių naujovių fenomenai. Viduramžių sąlygomis bei formomis priimta ir įsisavinta katalikybė Lietuvą pasiekė vėlai – tuomet, kai Pietų Europos kultūros centruose jau iškilo pirmieji Renesanso reiškiniai (t. y. jau „po Petrarkos“). Jie Lietuvoje tampa apčiuopiami nuo XVI a. pradžios (labiau – apytikriai nuo 1520 m.). Vienas iš renesansiniais mūsų kultūros raidoje laikomų reiškinų – Reformacija – jau be didelio vėlavimo pasiekia LDK visuomenę. Taip Reformacijos istorijos pradžia LDK daugiopai sutampa su Renesansu, humanistinių idėjų recepcija visuomenėje, tampa vienu iš savitų šios epochos Lietuvoje dėmenų. Bažnytinės unijos sudarymas

1596 m. ir naujos unitų konfesijos susiformavimas, įsitvirtinimas LDK ir Lenkijoje vyksta tuomet, kai visuomenės kultūriniam gyvenime ne tik aiškiau pasireiškia katalikybės kūrybinė persvara, bet ir gausėja Baroko apraiškų. Šis sutapimas amžių sąvartoje, nuo kurios Barokas dominuos LDK beveik du šimtmečius, ne atsitiktinis²¹. Jis bažnytinės unijos reiškinius, ypač kultūrinius, leidžia tirti kartu ir kaip Baroko epochos realybę, fenomeną. Ši unija ir jos kultūriniai rezultatai iškyla kaip specifinis regiono Baroko veiksnys, komponentas, kurį lėmė čia susidūrusių Rytų ir Vakarų krikščionybės ir civilizacijų modeliai bei jų (su)gyvenimo formos, kurių kitur Europoje tuomet tiesiog nebuvo.

Suvokimas, kad unitų kultūrinis, rašytinis palikimas yra mums aktualus LDK Baroko kultūros turtas, tyrimuose iki šiol, kaip minėta, menkai išreikštas. Tai paradoksalu. Šią aplinkybę paaiškinti, matyt, galima tik tuo, kad apie bažnytinės unijos žalą ir naudą buvo kalbama dažnai poleminėmis intonacijomis, politiniame kontekste ir dažniausiai neatsiejamai nuo nuolatinės priešpriešos su stačiatikybe, pastarajai skiriant daugiausia dėmesio. Taip „su vandeniu buvo išpilamas ir vaikas“ – atsiribojus nuo aštrios vienos arba kitos stovyklos autorių polemikos, nebuvo aptariami kultūriniai unitų veiklos rezultatai, meniniai, literatūriniai raštijos bruožai. Tarp tendencingų vertinimų ir istorinių skriaudų refleksijų pasimetė gražūs unitų literatūriniai perlai. Nepastebėta, kad pats reiškiny, socialinio ir kultūrinio elgesio modeliai, pats siekis suvienyti sunkiai suvienijamus dalykus itin koreliavo su Baroko nuostatomis – buvo labai barokiškas.

Šių akcentų nėra bažnytinės unijos tyrinėjimus, raidą ir istorinę reikšmę apibendrinančiuose šiuolaikiniuose darbuose. Juose bandoma pervertinti ligšiolines dviejų stovyklų neobjektyvumo apraiškas ir konfesinį angažuotumą, bet apskritai vertinant kultūrinius reiškinius

²¹ Kalbėdamas apie Renesanso pabaigą ir Baroko pradžią, vertindamas sumenkusius protestantų literatūrinius pajėgumus ir katalikiškosios pozicijos stiprėjimą, Brastos unijos datą kaip ribinę iškelia Sigitas Narbutas str. „Lietuviškoji raštija“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, p. 285.

remiamasi tradicijos inercija, iš esmės neatsiplėšiant nuo politinio, religinio, visuomeninio utilitarizmo kriterijų. Siamiono Padokšino studijoje²² kalbama apie bažnytinę uniją polikonfesinėmis LDK sąlygomis, kalbama apie tolerancijos ir humanizmo dvasią visuomenėje prieš unijos atsiradimą. Daroma išvada, kad ši unija buvusi pasirinkta kaip nesėkminga alternatyva konfesinei tolerancijai, kad ji prieštaravusi ligtolinei polikultūrinei ir polikonfesinei LDK visuomenės raidos kryptčiai, ir prievartos tendencijos buvo daugelio vėlesnių istorinių nesėkmių priežastis. Nors kalbama apie „renesansinį dvasinio religinio gyvenimo modelį, grįstą laisvo pasirinkimo principu ir tikiybiniu pakantumu“, kurį atmetusi Unitų Bažnyčia, tačiau nepastebima besikeičianti ir pasikeitusi kultūrinė epocha, nepasitelkiama net Baroko sąvoka.

Galima sutikti, kad bažnytinė unija brendo tuo metu, kai Lietuvoje vyko iki tol negirdėti dalykai – vyravo sąmoningo tikybos pasirinkimo, įvairių konfesijų ir kryptčių pervertinimo bei iš visuomenės, taip pat stačiatikių, elito apsisprendimo reikalavusi atmosfera. 1550–1580 m., nepaisant atskirų įvykių, LDK buvo liberalizmo centras, o Vilnius iškyla kaip tolerancijos, „pažangiausios to meto minties“ sostinė Europoje²³. Aktvios religinės identifikacijos paieškos plintančių Reformacijos idėjų fone laikytinos renesansinės asmenybės savivokos vietinė dominante, vėlyvojo Renesanso žmogaus mentaliteto bruožu, būdingu LDK kultūrinei erdvei. Neminint „praktiškesnių“ (politinės) integracijos motyvų, matyti, kad bažnytinė unija realizavosi jau Ba-

²² Сямен Аляксандравіч Падокшы, *Унія. Дзяржаўнасць. Культура: Філасофска-гістарычны аналіз*, 2 вид., Мінск: Беларуская навука, 2000, р. 14, 15, 18, 37–39, 78, 79, 93, 104, 105 et passim. Būtent šiuos konceptualius bažnytinės unijos istorijos akcentus mokslininkas pabrėžia, recenzuodamas knygą: С. В. Марозава, *Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гады)*, пад навуковай рэдакцыяй У. М. Конана, Гродна, 2001. Žr.: *Białoruskie Zeszyty Historyczne: Беларускі гістарычны зборнік*, 2002, Nr. 17, p. 277, 278. (<http://kamunikat.org/2181.html>).

²³ Zigmantas Kiaupa, Jūratė Kiaupienė, Albinas Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, p. 323.

roko pradžioje – kaip šių procesų rezultatas. Stačiatikių konfesinių reformų ieškojimai, atvirumas, ypač elito, lotyniškųjų Vakarų kultūrai subrandino „susintetino“ ir pagaliau privertė įvardinti bei apibrėžti naują (etno)konfesinę tapatybę, gimusią Abiejų Tautų Respublikos viduje, kartu tapusią ženklų jau naujos epochos, kuriai buvo būdinga jungti sunkiai sutaikomus dalykus: šiuo atveju – bizantiškąją ortodoksišką ir Vakarų lotynišką katalikišką tradicijas.

Nors iki šiol unijos sąsaja su Baroko kontekstu nebuvo akcentuojama, didžiuliai prieštaravimai šio fenomeno viduje bei atskirų asmenybių gyvenimuose skatina tyrinėtojus bent jau į svarbiuosius veikusius asmenis ir jų kūrybą pažvelgti šiuo aspektu – per naujos epochos prizmę. Meletijaus Smotrickio atveju ryškus bandymas atsakyti ankstesnių vertinimo stereotipų – slavisto Davido A. Fricko monografija²⁴. Knygoje literatūrinės antropologijos priemonėmis siekiama atskleisti, kaip dviejų civilizacijų patirtys telpa viename asmenyje, veda kūrybinės mistifikacijos keliu, neapibrėžtumas ir pažiūrų dichotomija tampa sudvigubėjusio gyvenimo drama.

Aiškėja, kad naujos ir objektyvesnės įžvalgos vertinant unitų ir jų oponentų kūrybinę veiklą galimos ne žvelgiant iš konfesinių pozicijų („pravoslaviška“ ir „katalikiška“ recepcija), bet vertinant jų savitumą Baroko reiškinių visumos fone. Meletijaus Smotrickio kūrybą ankstyvojo ukrainiečių Baroko kontekste tyręs Sergijus Babičius²⁵ atstovauja perspektyviai tolesnių tyrimų tendencijai. Jis kaip barokinius bruožus įtikinamai pabrėžia Smotrickio kūrybos emocionalumą, kontroversinės retorikos arba pamėgto antitezės meno reikšmę. Jo kūryboje, visų pirma poleminiuose veikaluose, ryškūs bruožai yra sinkretiškas nau dojimasis įvairiais žanrais, rašymo tradicijomis (lotyniškos poetikos

²⁴ David A. Frick, *Meletij Smotryc'kij*, Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1995.

²⁵ Sergiusz W. Babicz, „Twórczość Melecejusza Smotryckiego w kontekście wczesnego baroku ukraińskiego“, in: *Terminus*, 2004, Nr. 2, p. 15. (Disertacijos pavadinimas originalo kalba: Сергій Валентинович Бабич, *Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко*, Київ, 2002.)

teikiama pavyzdžiais ir bizantinės-rusėniškos tradicijos vertybėmis) bei stiliais. Šie kūrybiniai eksperimentai, puikiai priimti visuomenės, irgi buvo naujos epochos ženklai, atspindėję naujus visuomenės lūkesčius. Toks ženklas buvo ir realybės mistifikacijos tendencija, o ypač kontroversijos metodas – realaus ir idealaus pasaulio bei jų vertybių supriešinimas (pastarojo, idealaus pasaulio, reikšmė ir sakralizacija arba sakralumas Baroko epochoje tampa ypač svarūs), kartu kuriamas įsivaizduojamas „autorinis“ pasaulio modelis. Šis aspektas daug kuo paaiškina, kodėl buvo neįmanomi kompromisai vykdant bažnytinės unijos projektą (Juozapato Kuncevičiaus veikla). Daugelis unijos istorijos reiškinių ir asmenybių paaiškinami „idealios visuomeninių struktūrų revizijos“ siekais. Ir Smotrickiui, ir unitams apskritai tokių idealistinių siekių objektas buvo Bažnyčia – vienintelė rusėnų stačiatikių visuomeninė ir kultūrinė organizacija XVI a. pabaigoje ir XVII a. pradžioje²⁶.

Bažnytinė unija, kaip ne kartą pažymėta, buvo prieštaringas reiškiny. Nors galime sakyti, kad daugelis visuomeninių, kultūrinių naujovių, ypač tikiybinių (protestantizmas ir t. t.), turi kontroversiškumo, bažnytinės unijos istorijoje toks prieštaravimas yra dominuojantis bruožas, savo ruožtu veikęs visą epochą – vien todėl, kad ji buvo realizuojama itin komplikuotai ir galutinio tikslo nepasiekta. Svarstant apie vienijantį ir skaidantį šio reiškinio pradą, labai tinka pasitelkti *discors concordia* („netaikios santaikos“) sąvoką. XVII a., unijos įgyvendinimo metu, ji išskyla kaip vienas universalių Baroko pasaulėjautos ir kūrybos principų, įžvelgiamų ir valstybės gyvenime, ir bažnytinės unijos istorijoje. Šią mintį taikliai išryškino Ona Daukšienė, tirdama didelę reikšmę unitams turėjusią jėzuitų raštiją: „XVII a. trečiajame dešimtmetyje paskelbtame Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus teoriniame traktate *De acuto et arguto, sive Seneca et Martialis* pateikta barokinio stiliaus formuluotė, nusakytą „taikios nesantaikos arba netaikios santaikos“ vienovės, dermės terminais,

²⁶ Plg.: *ibid.*, p. 24.

tapo kone universaliu ne tik įvairių Baroko meno šakų stilistiką, bet ir bendrą epochos dvasią žyminčiu ženklu²⁷.

Tokia įžvalga leistų kitaip interpretuoti įvairių konfesijų atstovų pažiūras į religiją šioje LDK epochoje. Atkreiptas dėmesys, kad „[k]aip rodo daugelis [Teodoro] Jevlašauskio „Atsiminimų“ fragmentų, kuriuose jis svarsto apie religiją, Jevlašauskis iš viso nekreipė dėmesio į ortodoksines detales, o kartais tiesiog suplakdavo į vieną stačiatikių, katalikų ar protestantų tradicijos elementus. Rašydamas „Atsiminimus“ jis net įsivaizdavo (galbūt paveiktas Brastos unijos ideologijos), kad „visi krikščionys, nors smulkmenomis ir tikėjimo papročiais besiskiriantys“, turėtų labiau „vyriausiąjį ir aukščiausiąjį krikščionių monarchą, tėvą popiežių“ gerbti, nors doktriniame protestantizme visai nebuvo matyti panašių tendencijų“²⁸. Tačiau į tokias tendencijas, užfiksuotas Jevlašauskio tekstuose, vargu ar reikia žiūrėti kaip į savotišką rezignaciją, „amžių sankirtoje išreikštą bet kokios dogmatikos atžvilgiu“. Nusivylimą čia galima išvelgti greičiau kaip asmeninę reakciją. Žvelgiant platesniu tikiybiniu aspektu, tai greičiau Žygimanto Augusto laikų sąlyginės tolerancijos (kurią ypač palankiai vertina ir akcentuoja minėtame darbe Padokšinas) ilgesys ar nusivylimas protestantų dogmatikos problemiškumu bei konkrečiais asmenimis, o veikiau – naujos epochos pradžių pranašaujantis siekis suderinti, sujungti viena kitai prieštaraujančias tradicijas vienovėn ir, be abejo, tos vienovės ilgesys.

Priešybių vienovės principas retorikoje atspindi ir gyvenimo, ir politinės realybės suvokimą, jis tampa sugyvenimo vienoje valstybėje principu. Jėzuitai *discors concordia* formulę taiko bažnytinės unijos recepcijai ir vaizdavimui. Ir į Vijūko-Kojalavičiaus *Miscellanea* galima

²⁷ Ona Daukšienė, „„Discors concordia“ XVII a. jėzuitų kūryboje: teorinės prielaidos ir raiška“, in: *Literatūra*, 2006, Nr. 48 (7), p. 52. Ši mintis įtaigiai buvo iškelta 2005 m. vasario 10 d. Vilniaus universitete projekto „Littera“ surengtame seminare, kurio metu Ona Daukšienė perskaitė pranešimą „Bažnytinė unija kaip *discors concordia* apraška XVII a. jėzuitų tekstuose“.

²⁸ Dainora Pociūtė, „„Tušti titulai“ ir tikrieji vardai: LDK protestantų į(si)vardijimai senojoje raštijoje“, in: *Literatūra*, 2006, Nr. 48 (7), p. 31.

žvelgti kaip i Rytų ir Vakarų Bažnyčios santarvės ženklų LDK erdvėje ieškančią, juos įamžinančią knygą, tokioje priešybių dermėje, atrodo, siekiama išvelgti valstybės gyvybingumo šaltinį ir perspektyvą²⁹.

Netaiki santaika kaip „įvairialypės pasaulio sąrangos samprata“ perteikiantis konceptas“ gerai atskleidžia ir daugelio aktyviai veikusių bažnytinės unijos proceso dalyvių asmenybes bei paaiškina jų pasirinkimus, prieštaravimus ir sprendimus ir likimą.

Santaikos, vienovės siekis be jokių kompromisų, pastangos idealų vienovės (bažnytinės *unio*) modelį įgyvendinti realybėje, neišvengiamai užaštrindavo pasipriešinimą ir įskeldavo konfliktų kibirkštis. Prieštaravimų, telpančių viename žmoguje tarsi barokiniame koncepte, samprata teikia dar vieną galimybę suprasti ir paaiškinti tokių asmenybių kaip Polocko unitų arkivyskupas Juozapas Kuncevičius veiklą ir likimą. Viename asmenyje tilpo ir nuolankumas, askezė bei artimo meilė, ir jokių aplinkybių nenuslopinamas kovingumas, drąsa, griežtas valdingumas. Pastarasis kyla iš noro idealiai vykdyti vyskupo pareigas, bet kokį priešinimąsi traktuojant kaip piktavalią aklumą, užsispyrimą. Savo vyskupijos miestuose Juozapas Kuncevičius ėmėsi visų priemonių, kurios buvo jo – vyskupo – valdžioje: perimdavo, uždarydavo stačiatikių, atsisakančių priimti uniją, bažnyčias, nepaklūstančius kviesdavo į teismus, draudė veikti stačiatikių dvasininkams ir bendruomenėms. Tokią vyskupo veiklą kritikavo ir bandė švelninti net unitų rėmėjas Leonas Sapiega garsiaame laiške Polocko vyskupui³⁰. Šitokios elgsenos pateisinimas buvo vienas – veikimas pagal sąžinę (taip Kuncevičių teisingo tuometinis metropolitas Juo-

²⁹ Plg.: Ona Daukšienė, *op.cit.*, p. 64–65.

³⁰ Tai 1622 m. kovo 22 d. laiškas, kurio originalas neišlikęs; plito jo nuorašai. Lenkiškas tekstas ir rusiškas vertimas daug kartų publikuoti, plg.: Tomasz Kempa, „Nieznany list wojewody witebskiego Jana Zawiszy do arcybiskupa Jozafata Kuncewicza. Przyczynek do wyjaśnienia przyczyn zabójstwa arcybiskupa polockiego“, in: *Białoruskie zeszyty historyczne*, 2001, Nr. 15, p. 214–215 (<http://kamunikat.net.iig.pl/2175.html>); vertimas į rusų kalbą internete: <http://icon-painter.dkd.lt/o4erk.pdf>, p. 228 (pdf formatu), arba žr.: http://www.yarkul.com/uniya/kriniz/krin_23.htm).

zapas Benjaminas Rutskis)³¹. Kritiškas Sapiegos mintis lėmė tai, jog vyskupo veikloje ir pažiūrose jis aiškiai matė jų neadekvatumą aplinkybėms, situacijai (ypač atsižvelgiant į valstybės vidaus ir užsienio politikos problemas), kuri negalėjo tęstis be grėsmingo konflikto. Kuncevičius toliau ėjo tiesiai užsibrėžtu keliu, kurį charakterizuoja bekompromisės priemonės išganingam tikslui pasiekti. Idealybės ir realybės susidūrimas realizavosi kankinyse – ji iškyla kaip būsimo šventojo gyvenimo viršūnė. Pelnytos kankinystės šlovės kontekste visuomenės imtas kitaip suvokti ir iki tol disonavęs vyskupo uolumas; ji tarsi tampa tašku, kuriame išryškėja barokinio koncepto prasmė, susijungia tai, kas išoriškai atrodė nesuderinama, ir sukelia stiprią „klausytojų“ ar „žiūrovų“, tai yra visuomenės, reakciją. Kankinystės faktas ima keisti realybę, mat davė impulsą ir pagrindą greitesniam unijos įgyvendinimui³² ir gerokai pakeitė visuomenės santykį, visų pirma emocinį, su ja.

Taigi bažnytinės unijos epochai būdingas ne tik kalbėjimas, jungiantis darną ir nedarną, tai išreiškiančios retorinės nuostatos, bet ir žmonės. Kalbant apie žmogaus gyvenimo visumą ir laikyseną šiuo aspektu, tai gal kiek mažiau matyti konfesijos nepakeitusių ir nuosekliai vienos konfesijos ribose veikusių katalikų, protestantų, stačiatikių atveju. Tačiau amžių sąvartoje matome ne vieną svarbią LDK kultūrai asmenybę, gyvenime pakeitusią net kelias konfesijas. Bendroji tendencija akivaizdi – daugelis iškilių, visuomenėje matomų asmenybių XVII a. pradžioje veikė jau kaip katalikai. Buvo galimi įvairūs, kartais gana sudėtingi tikybų kaitos keliai. Vienas ryškiausių – Leono Sapiegos gyvenimo pavyzdys. Pakrikštytas stačiatikiu, ilgai buvęs evangeliku reformatu, rėmęs bažnytinę uniją, savo valdose tvirtinęs Unity

³¹ Šiuolaikinio istoriko požiūriu šis unijos įgyvendinimo etapas aptartas str.: Tomasz Kempa, „Prawosławie i unia we wschodnich województwach WKL w koncu XVII w.“, in: *Białoruskie zeszyty historyczne*, 2004, Nr. 22, p. 20–25 (<http://kamunikat.net.iig.pl/2196.html>).

³² Net kritiškas šitokio poveikio masto įvertinimas neneigia paties reiškinio egzistavimo: *ibid.*, p. 27, 32, 40.

Bažnyčią, Sapiega galiausiai pasirinko katalikybę ir kaip asmeniškai priimtinesnę, ir kaip palankesnę politiniam veikimui konfesiją. Katalikų Bažnyčią pasirinko nemažai kitų prieš tai iš stačiatikių protestantais tapusių įtakingų LDK giminių atstovų (Valavičiai, Chodkevičiai ir kt.). Daug stačiatikių ne priimdavo uniją, bet pereidavo tiesiai į katalikybę. Tai stiprino rusėniškos visuomenės dalies sąsajas su katalikyste, bet ir kartu kėlė tam tikrą įtampą, nepasitenkinimą unitų stovykloje. Buvo atvejų, kai unitais tapdavo konvertitai katalikai. Koks sunkus apsisprendimas turėjo būti po studijų katalikiškose jėzuitų institucijose svarstant, ar būti Unitų Bažnyčioje, rodo Rapolo Korsako aprašytas Juozapo Benjamino Rutschio gyvenimas³³. Bandymas savo asmenyje jungti dvi ar daugiau sunkiai sutaikomas tradicijas daugelio kūrybiškų unitų gyvenimus nuspalvina dramatiškais tonais. Galima spėti, kad įtampos, prieštaravimų kupinas herojaus gyvenimas šioje kontrastų epochoje įgauna ypatingą socialinio ir konfesinio pavyzdžio vertę, juo labiau kai galutinis pasirinkimas vienija herojų su Katalikų Bažnyčia. Galbūt todėl nuolatinių dvejonų ir sunkių pasirinkimų nužymėta Rutschio jaunystės istorija Korsako buvo aprašyta detalai (kitose LDK biografijose vaikystės, studijų metai aprašomi bendrais bruožais ar paminimi keliais sakiniais) – tai turbūt išsamiausias paauglystės ir jaunystės aprašymas LDK biografistikoje³⁴.

Panašiai kaip mokyklinis jėzuitų teatras išeina „į gatves“, tampa svarbia visuomenės viešosios raiškos dalimi, įtraukia į savo repertuarą politines aktualijas³⁵, taip ir unitų istorija tampa viešo politinio ir konfesinio valstybės teatro dalimi, o pagrindiniai veikėjai – ryškiais

³³ Mintautas Čiurinskas, „Tarpkonfesinė sąveika ir tikibinio identiteto paieškos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. pab.–XVII a. I pusėje: akcentai Rapolo Korsako „Juozapo Benjamino Rutschio gyvenime“ (1640)“, p. 35–51; Mintautas Čiurinskas, *XVI–XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės biografistika*, p. 168–186.

³⁴ Plg.: Mintautas Čiurinskas, *XVI–XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės biografistika*, p. 184.

³⁵ Plg.: Eugenija Ulčinaitė, „Mokyklinis jėzuitų teatras – politinio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teatro dalis“, in: *Literatūra*, 2004, t. 46 (3), p. 75–85.

herojais, karštai palaikomais ar smerkiamais. Čia netrūko nei tikro dramatiškumo likimuose ir gyvenimuose, nei tragiškų įvykių, grasinimų, pasikėsinimų, bausmių bei sunkioje padėtyje už savo tiesą kovojančių stiprių asmenybių. Bažnytinės unijos istorijos posūkiai neabejotinai buvo aktualūs to meto daugiatautei visuomenei, veikė kultūros ir identiteto procesus, išjudino kūrybines pajėgas, atskleidė daugelį talentingų asmenybių. Kai kurie šių vyrų ne tik patys reišėkėsi pasitelkdami įvairius raštijos žanrus, bet ir tapo embleminėmis figūromis, įkūnijusiomis savo laiko prieštaravimus. Garsiausios iš jų – Meletijus Smotrickis, Juozapas Kuncevičius, Juozapas Benjaminas Rutskis. Jų gyvenimo pėdsakas, pavyzdys išliko aktualūs ir po mirties. Ypač tai matyti tiesiogiai su jų gyvenimo aprašymais susijusioje kūryboje – gyvenimo keliui perteikti ne tik pasirenkamas emblemų serijos literatūrinis pavidalas (Andriejaus Mlodzianovskio „Simboliniai atvaizdai“ – kūrinyje apie tuometinį palaimintąjį, būsimą šventąjį Juozapatą), bet ir pastebima tendencija jų gyvenimus taip pat „suembleminti“, sustingdyti personažą, jo dramatiškumą ir prieštaravimą įkūnijančioje „biografinėje emblemoje“ (Jokūbo Sušos pateikta Smotrickio gyvenimo kaip savo laikų Sauliaus virsmo Pauliumi traktuotė).

Baroko bruožų kūrybinių asmenybių mentaliteto srityje baltarusių, lenkų, ukrainiečių tyrėjai neskuba įžvelgti, nes bene dažniausiai epochą sieja su menų (architektūros, muzikos, poezijos) stiliumi. Rytinėse Abiejų Tautų Respublikos žemėse jis dominuoti pradėjo kiek vėliau (Ukrainoje reikšminga yra 1632 metų data, kai stačiatikių Kijevo metropolito Petro Mogilos iniciatyva buvo įsteigta Kijevo kolegija), tačiau unitus ir jų oponentus ypač veikęs savo europinėmis įtakomis centras buvo Vilnius, jo intelektualinė aplinka buvo pačios unijos idėjos lopšys. Nors nominalus metropolijos centras buvo Kijeve, Vilnius iškyla kaip vieta, kur nuolat vyko lemiamos kovos dėl graikų apeigų katalikybės likimo. Lietuvos sostinėje kultūrinės Baroko apraiškos išryškėja pradėjus veikti Vilniaus jėzuitų akademijai. Svarbu,

kad ir minėtoji barokinio stiliaus teorija užsimezgė LDK teritorijoje, Lietuvos jėzuitų provincijoje su centru Vilniuje.

Sarbievijaus aštraus stiliaus teorijoje nedarnumas (*dissentaneum*) ir darnumas (*consentaneum*) susijungia konceptą iliustruojančios piramidės (trikampio) viršūnėje į vienovę (*unio*). Vaizdžiai tariant, ant tos aštrios viršūnės, kur susitinka nesuderinami, priešaringi dalykai, tarsi ant ašmenų, nuolatinėje įtampoje praėjo daugelio bažnytinės unijos veikėjų gyvenimas. Ne tik minėtoji formulė tapo savotiška Baroko emblema, – emblemomis virto žymiųjų asmenybių gyvenimai, kai kurie iš jų buvo aprašyti biografiniuose kūriniuose.

BAROKIŠKUMO KATEGORIJOS
BIOGRAFISTIKOJE
(MELETIJAUŠ SMOTRICKIO BIOGRAFIJA)

Iš pradžių nedaug „ganomųjų“ turėjusi Unitų Bažnyčia kūrėsi ir bažnytinės unijos idėjos buvo įgyvendinamos visų pirma su Roma panorusių vienyti rusėnų vyskupų, todėl nuo pat pradžių ypač priklausė nuo asmenybių: metropolito, vyskupų, vienuolynų viršininčių, aktyviausių ir labiausiai išsilavinusių asmenų. Galime išvelgti tradiciją, bendrą ir jėzuitams, ir, matyt, iš jų perimtą, rašytiniuose šaltiniuose nuosekliai fiksuoti tokių svarbių žmonių, daugiausia dignitorių, veiklą ir gyvenimo pavyzdį. Štai netrukus po Juozapo Kuncevičiaus kankinystės, po to, kai savivalę Vitebske sutramdė ir kaltininkus nubaudė Leono Sapiegos vadovaujama komisija, unitų metropolitas Juozapas Benjaminas Rutskis garsius įvykius, savo artimo bendražygio ir kankinio gyvenimą bei mirtį aprašyti pavedė Vladimiro ir Brastos vyskupui Joachimui Morochovskiui³⁶. Vėlesni

³⁶ Apie tai rašo pats Joachimus Morochovskis 1625 m. vasario 9 d. laiške Leonui Sapiegai, kuriam siunčia perskaityti išspausdinto veikalų egzempliorių. Kalbama apie veikalą *Relacia o zamordowaniu okrutnym i osobliwey swietobliwosci w Bodze Wielebnego Oyca Josaphata Kuncewicza archiepiskopa potockiego krótko a prawdziwie opisana*, išleista Zamostėje 1624 m. (lotyniškas vertimas: *Brevis et vera*

poezijos ir prozos kūriniai, skirti Juozapatui Kuncevičiui, buvo gausūs, sudaro ištisą *Juozapatidos* korpusą LDK XVII ir XVIII a. literatūroje³⁷ (panašiai kaip ir šv. Kazimierui skirti tekstai).

Simboliška ir viena reikšmingiausių čia yra minėtoji Meletijaus Smotrickio figūra, apimanti daugybę barokiškų prieštaravimų, atskleidžianti sudėtingą stačiatikiškos visuomenės dalies santykį su bažnytinės unijos idėja. Jo paties kūryboje susiduria ir stačiatikiškas bizantiškas paveldas, ir katalikiškas vakarietiškas, kuriame ypač svarbi jėzuitų tradicija, ir protestantiškos kultūros sluoksniai, kūrybos, diskurso modeliai. Jų ištakos – Smotrickio studijų laikų kontaktai. Mat po Ostrogo stačiatikiškos mokyklos jis studijavo ir Vilniaus akademijoje (1601–1605), ir Vokietijos protestantiškuose universitetuose. Mūsų laikais jo raštai tradiciškai dažniau atsiduria arba rusėniškos-stačiatikiškos, arba katalikiškos-lenkiškos tradicijos tyrimų lauke. Lietuvių literatūros istorijose minima jo *Rauda, arba Rytų Bažnyčios verksmas* (Vilnius, 1610) bei bažnytinės slavų kalbos gramatika (Vievis, 1619). Bent kiek išsamiau neaptariama veikla po perėjimo į unitus, veikla nebe Vilniuje – kelionė iki Jeruzalės, gyvenimo peripetijos Kijeve, kitose Ukrainos vietose, kitę santykiai su Roma. O juk tai buvo iškili asmenybė, ano meto daugiakonfesinėje visuomenėje užėmusi svarbią ir visų atidžiai stebimą poziciją. Akivaizdžios amžininkų ir vėlesnių kartų unitų, stačiatikių, katalikų rašytojų intensyvios pastangos sau palankiai stereotipizuoti šio asmens biografiją. Toks tiesiog barokiškai emblemiškas, kontrastingas, „dvilypis“ katalikiškosios stovyklos biografinis stereotipas pateiktas toliau aptarsimoje Jokūbo Sušos parašytoje Smotrickio biografijoje.

narratio de crudeli caede morumque singulari sanctitate reverendissimi patris Josaphat Kuncewicz, Zamosciae, 1624). Morochovskio laiško publikacija: Tomasz Kempa, „Nieznanne listy biskupów unickich do kanclerza Lwa Sapiehy – źródła ukazujące sytuację wyznaniową w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie XVII wieku“, in: *Białoruskie zeszyty historyczne*, 2004, Nr. 22, p. 217–218 (<http://kamuunikat.net.iig.pl/2196.html>).

³⁷ Dalis jų minimi: Jolita Liškevičienė, „Juozapato Kuncevičiaus gyvenimo iliustracijos: pasakojimas ir emblema“, p. 163–165.

Unitų rašytojai ir kitais atvejais operatyviai pasitelkdavo biografijos žanrą, buvo produktyvūs kurdami šioje srityje, kuri sudaro reikšmingą jų raštijos dalį. Unitų biografistika akivaizdžiai yra sąveikos su Vakarų literatūrine, hagiografinė tradicija bei jėzuitų propaguotais literatūriniais modeliais rezultatas³⁸. Apskritai į tokius kūrinius (ir į visą unitų literatūrą) galima žvelgti kaip į Rytų ir Vakarų sąveikos lauką, kai barokinės Europos kontekste greitai pasinaudojama esamomis meninėmis formomis, literatūrinės raiškos galimybėmis ir net kalba. Nes dažnai Vakarų universitetuose įgyjant išsilavinimą, taip pat palaikant santykius su Roma bei lotyniškąja karalikybe unitams ar visai visuomenei svarbiuose su unija susijusiose tekstuose reikšmingą vietą užima lotynų kalba. Unitų veikėjų gyvenimai, kurie buvo publikuoti ar skirti publikavimui, taip pat daugiausia rašyti lotyniškai.

Laukiant, kol Lietuvoje rasis tyrimų ir tyrėjų, užsiimančių platesne unitų raštijos problematika ir įvairiais jos aspektais (konfesinė ir kitokia polemika, meninės formos, jėzuitų ir unitų bendradarbiavimas ugdymo srityje, literatūriniai ryšiai, raštijos visuma, „lotynizacija“, vertimai, intelektualinė atmosfera ir kt.), svarbūs dalykai ryškėja žvelgiant per biografijos ir jai artimų žanrų prizmę. Mat tokie kūriniai beveik visuomet įvairiai jungia ir poleminės, istorinės, teologinės, hagiografinės, poetinės literatūros elementus, todėl yra gana universalus tyrimų objektas. Šie kūriniai savo pobūdžiu, taip pat chronologiškai, priklauso Baroko epochai, vertinant juos aiškėja ir bendresnės bažnytinės unijos kaip barokinio reiškinių apibrėžtys.

Istorinis ir literatūrinis tokių kūrinių potencialas išaiškėjo plačiau paanalizavus Korsako parašytą metropolito Juozapo Benjamino Rutskio biografiją³⁹. Ji liko rankraščiu ir vien todėl netapo labai

³⁸ Plg.: Mintautas Čiurinskas, „Tarpkonfesinė sąveika ir tikibinio identiteto paieškos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. pab.–XVII a. I pusėje: akcentai Rapolo Korsako „Juozapo Benjamino Rutskio gyvenime“ (1640)“, p. 38, 42 et passim; Idem, *XVI–XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės biografistika*, p. 169, 177, 185, 206 et passim.

³⁹ Mintautas Čiurinskas, *XVI–XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės biografistika*, p. 168–186.

plačiai žinoma. Vienu svarbiausių ir brandžiausių biografinių kūrinių, priklausančių Abiejų Tautų Respublikos unitų raštijai, galime laikyti Chelmo vyskupo Jokūbo Sušos aprašytą Meletijaus Smotrickio gyvenimą knygoje *Saulus et Paulus Ruthenae Unionis sanguine Beati Iosaphat transformatus, sive Meletius Smotricius Archiepiscopus Hierapolitanus Archimandrita Dermanensis Ord. S. Basilii Mag. per Iacobum Susza Episcopum Chelmensem et Belzensem cum S. R. E. unitum eiusdem Ordinis, ex tenebris in lucem prolatus* (Romae: Ex Typographia Varesii, 1666)⁴⁰. Tai ne vienintelis šio autoriaus publikotas gyvenimo aprašymas⁴¹. Kūrinys yra svarbus ir dėl to, kad buvo išspausdintas Romoje, gana plačiai žinomas, o praėjus dviem amžiams, kai tapo retas ir sunkiai pasiekiamas, sulaukė antros laidos⁴².

Smotrickis buvo kontroversiška asmenybė, apie kurią savo ruožtu išlikę kontroversiški liudijimai⁴³. Biografija – vienas iš jų, savaip tendencingas aprašymas. Bet šiuo atveju gilinsimės ne tiek į kūrinio santykį su „istoriniu“ Smotrickiu, kiek į jo formuojamą stereotipą bei tam naudojamas literatūrinės priemonės.

Sušos biografinio veikalo esmė – meninė, kompozicinė ir idėjinė – išreiškta jau pačiame pavadinime. Smotrickio gyvenimo istorija įrėminta biblinio Saulius atsivertimo ir tapsmo Pauliumi paralele. Sutrumpintas barokinio pavadinimo vertimas būtų *Rusėnų unijos Saulius ir Paulius, perkeistas palaimintojo Juozapato krauju, arba Meletijus Smotrickis, Hierapolio arkivyskupas, Dermanės Šv. Bazilijaus Didžiojo ordino archimandritas, į dienos šviesą iškeltas Jokūbo Sušos, Chelmo ir Belzo vyskupo, esančio vienybėje su Šv. Romos Bažnyčia,*

⁴⁰ Toliau bus remiamasi šiuo leidimu, o nurodant pavadinimas bus trumpinamas: Jacobus Susza, *Saulus et Paulus Ruthenae Unionis*.

⁴¹ Jacobus Susza, *Cursus vitae et certamen martyrii B. Jo. Kuncevicii*, Romae, 1665.

⁴² *Saulus et Paulus Ruthenae Unionis sanguine B. Josaphat transformatus sive Meletius Smotricius archiepiscopus Hierapolitanus, archimandrita Dermanensis Ordinis S. Basilii M. per Iacobum Suszam episcopum Chelmensem et Belzcensem cum S. R. E. unitum, ejusdem ordinis ex tenebris in lucem prolatus*, editio nova, emendatio et auctior, curante Joanne Martinov presb. S. J., Bruxellis: Typis Francisci Vromant, 1864.

⁴³ Plg.: David A. Frick, *op. cit.*, p. 14.

iš to paties ordino. Čia vėl susiduriame su ryškiu priešybių vienvės modeliu. Veikla prieš unitus bei bažnytinę uniją ir Meletijaus „Sauliaus“ (dizunitų pagrindinio veikėjo, atramos, vedlio ir unijos persekiotojo) gyvenimas, supriešinamas su vėlesniu unijos šalininko („Pauliaus“) gyvenimo tarpsniu, kuriame išryškinama nemąža Meletijaus kaip švento žmogaus bruožų. Šie visiškai priešingi vaidmenys ir būsenos ne niveliuojami, bet paryškunami kontrasto principu. Jie telpa viename asmenyje. Tai tampa įmanoma, kadangi autorius akcentuoja virsmo situaciją bei vidinio gyvenimo raidą, iš pradžių priešinantį, paskui ieškant Dievo valios ir siekiant ją vykdyti. Tarp šių dviejų „Sauliaus“ ir „Pauliaus“ gyvenimo polių lemiamą reikšmę įgyja kankinystė (Polocko arkivyskupo Juozapato Kuncevičiaus žūtis – „kraujas“), dėl kurios Smotrickis jaučiasi esąs kaltas, kaip ir Saulius dėl šv. Stepono. Svarbus vaidmuo tenka Dievo malonę išreiškiantiems stebuklams – dažnam Baroko ir apskritai hagiografinės biografistikos elementui.

Pavadinime užkoduotas veikalo sumanymas ar pagrindinis principas nuosekliai realizuojamas ir knygos struktūroje, ir tekste retoriškos stilistinėmis priemonėmis nuo pat pirmojo skyriaus. Dviem poliams išryškinti Smotrickio gyvenime pasitelkiamos Naujojo Testamento citatos ir nuolatinis įvairių priešybių leitmotyvas. Jau tituliniam lape pacituojami šv. Pauliaus žodžiai *blasphemus fui, et persecutor, et contumeliosus: sed misericordiam Dei consecutus sum, quia ignorans feci in incredulitate* („esu buvęs piktžodžiautojas, persekiotojas ir smurtininkas. Manęs buvo pasigailėta, nes taip elgiausi dėl neišmanymo ir netikėjimo“, 1 *Tim* 1, 13). Atsivertimo dramą išryškinančios priešybių poros gausios ir pirmuose biografijos teksto sakiniuose – gyvenimo aprašymo įžangoje. Meletijaus gyvenimas buvęs Dievui priešiškas, vėliau draugiškas (*amica-inimica vita*), autorius imasi aprašyti, kaip Dievo didybė tai, kas tamsu (*tenebrosa*), iškelia į šviesą (*in lucem*); kas nusigręžę (*aversa*), atgręžia į save (*convertat*); kas bedieviška (*impia*), verčia pamaldumu (*pia*). Ir toliau

šių priešybių itin gausu (*in tenebrione – lux aeterna; spes – desperata mentis defectio*)⁴⁴.

Autorius skaitytoją supažindina su savo sumanymu nurodydamas net įvaizdžio ir kūrybinės idėjos šaltinį!⁴⁵ Toks sąžiningumas, be abejo, yra priemonė, kuri padeda pelnyti skaitytojo pasitikėjimą. Šiuos akcentus Suša sudėjo Meletijaus Smotrickio gyvenimo įžangoje (*vitae praeludium*). Pereidamas prie biografinio pasakojimo, kūrinio binariškumą autorius pabrėžia ir struktūriškai. Visa knyga padalinta į dvi dalis: pirmoji „Apie Meletijų, unijos Saulių“ (ją sudaro 6 sk.),

⁴⁴ Jacobus Susza, *Saulus et Paulus Ruthenae Unionis*, p. 11–12.

⁴⁵ *Et quemadmodum praeclens vir Albertus Kortiscius Societatis Jesu, testesque in Processu Polocensi de beati Josaphati martyrio primo eum unionis Saulum, deim appellat Paulum: pari etiam ego ratione, vitam ejus ordiar a munere Sauli, terminabo in munere Pauli. Quippe sicuti Saulus, ecclesiae sanguinem sitiens primaevoe, Stephanum glorioso coronavit martyrio; ita Meletius primitiis inhians unionis opprimerendis, Josaphatum ad caelestem martyrii extulit lauream. Quodque augusti nominis doctor Augustinus de converso asseruerat Paulo: „Si Stephanus non orasset, ecclesia Paulo hodie caruisset“; idem pariter et Processus Polocensis et memoratus Kortiscius de converso asserunt Meletio: „Si Josaphat non orasset, unio Meletio hodie caruisset“ („Ir kaip prakilnus vyras Albertas Kortiskis iš Jėzaus Draugijos bei liudininkai Polocko procese dėl palaimintojo Juozapato kankinystės pirma jį vadina unijos Sauliumi, po to – Pauliumi, ir aš, laikydamasis lygiai tokios nuomonės, jo gyvenimą pradėsiu nuo Sauliaus pareigų ir pabaigsiu Pauliaus pareigomis. Juk kaip Saulius, trokšdamas pirminės Bažnyčios kraujo, apvainikavo Steponą šlovinga kankinyste, taip Meletijus, kėsindamasis užgniaužti unijos pradmenis, Juozapatą iškėlė į dangiškąją kankinystės garbę. Ir ką šventasis mokytojas Augustinas tvirtina apie atsivertusį Paulių: „Jei Steponas nebūtų meldęsis, šiandien Bažnyčia neturėtų Pauliaus“, lygiai tą patį ir Polocko procesas bei minėtasis Kortiskis tvirtina apie atsivertusį Meletijų: „Jei Juozapatas nebūtų meldęsis, šiandien unija neturėtų Meletijaus“ (Jacobus Susza, *Saulus et Paulus Ruthenae Unionis*, p. 12)). Taigi visu pirma pasiremiami Alberto Kortiskio pasakytu ir publikuotu Smotrickio laidotuvių pamokslu (Wojciech Kortiscius (Kortyski), *Widok potyczki wygranej, zawodu dopędzonego, wiary dotrzymanej, od przewielebnego w Chrystusie Jego Mości Oycá Meletiusa Smotryskiego archiepiscopa Hierapolitanskiego archimándrity Dermánskiego, ná iegoż pogrzebie, przed jasne przewielebnym Jego Mością Iozefem Rutskim metropolitą Kiiowskim y przewielebnym Jego M. oycem Ieremiaszem Poczapowskim episkopem Łuckim i wiela inszych duchownego, y swieckiego stanu osob zacnych z żálem powinym w cerkwi Dermánskiej wystáwiony, przez x. Woyciecha Kortisciusa Soc. Iesu, dnia 29 stycznia roku Pańskiego 1634, Vilnae: Typ. Acad. Soc. Iesu, 1634, 64 p.); taip pat remiamasi liudininkų parodymais, duotais atliekant Juozapato Kuncevičiaus beatifikacijos procesą.**

antroji „Apie Meletijų, unijos Paulių“ (9 sk.). Skyrių numeracija šiose dvejose dalyse taip pat atskira. Minėtasis dokumentalumas suteikia kūriniui „realizmo“ ir įtikina aprašomų dalykų tikrumu, o dvi dalys pabrėžia virsmo dramatiškumą, du gyvenimo, kuriame įvyksta esminė permaina, dramos „veiksmus“.

Kontrastuojančių antonimų bei priešybių poras dažnai matome ir tolesniame tekste. Pirmąjį pasakojimo skyrių autorius pradeda nuo pasaulietinio Smotrickio vardo Maksimas, kurį jis gavęs krikšto metu, aiškinimo (atkreiptinas dėmesys, kad vardo aiškinimas, etimologija yra hagiografijos bendroji vieta, kuria pradedami šventųjų gyvenimai). Šiuo atveju Suša pradeda nuo savotiško prieštaravimo lotyniškai Maksimo vardo prasmei „Didysis“, sakydamas, kad gimęs schizmos tamsoje veikia turėjęs būti pavadintas „Mažuoju“, bet Dievo apvaizda numatė, kad „Didžiuoju“ jis tapsiąs po pasikeitimo⁴⁶.

Svarbiais pasakojimo ir aprašomo gyvenimo momentais, tarsi juos pabrėžiant, vis iškyla ir palyginimas su Sauliumi bei Pauliumi. Taip yra, kai autorius kalba apie Smotrickio vaidmenį Juozapato kankinystėje. Apibendrinamas uolią jo veiklą, kai iškalbą ir rašytojo gebėjimus buvo pasitelkęs „schizmos“ naudai, Smotrickį pavadina pirma pragaro, vėliau dangaus atžala bei lygindamas retoriškai suabejoja, ar daugiau žmonių paaukoko Saulius persekiodamas liežuviu ir kardu, ar Meletijus daugiau jų pasmerkė pragarui savo liežuviu ir raštais (*Dubiusque animo haereo plures ne Caelo, lingua et gladio Saulus, an vero itidem lingua et calamo Meletius, sacraverit Orco?*⁴⁷). Panašiai kaip Saulius, tarsi riaumojantis liūtas, „tebealsuodamas grašinimais ir žudynėmis“, išventintas Polocko arkivyskupu Smotrickis grįžta į Vilnių veikti prieš uniją⁴⁸; dar tiesiau sulyginamas su Sauliumi

⁴⁶ *Maximus in baptismatis lumine dictus est; cum potius, quod e schismaticis prodiiisset tenebris, Minimus esset dicendus. Nihilominus, praesagio quodam, eo vocatus est nomine: quod divina metamorphosi in virum post evaserit maximum* (Jacobus Susza, *Saulus et Paulus Ruthenae Unionis*, p. 14).

⁴⁷ *Ibid.*, p. 24.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 22.

tuomet, kai po Juozapato Kuncevičiaus kankinystės išgirdo širdyje Dievo balsą: „Meletijau, Meletijau, kodėl mane persekioji“, kaip ir Saulius po Stepono kankinystės, pakeliui į Damaską⁴⁹.

Palyginimą su Sauliumi randame ir smulkiai aprašytame epizode, kai Smotrickis atsivertimą išpažįsta unitų metropolito Rutskio akivaizdoje. Šiuo įvykiu pradedama antroji knygos dalis – apie atsivertusio Smotrickio gyvenimą. Atskleidęs atsivertimo aplinkybes, autorius pasitelkia Apaštališkojo Sosto autoritetą, siekdamas skaitytojui akcentuoti, jog tuomet išties Smotrickio asmenyje įvyko kraštutinio blogio virsmas gėriu. Tai padaroma išvardijant kelias priešybių poras: „Taip pagaliau unija džiaugsmingai pamatė, o Apaštališkasis Sostas išsamiai patvirtino, kad Smotrickis iš plėšraus vilko tapo švelniu ėriuku, iš netikėlio Sauliaus – tikinčiu Pauliumi, iš žiauraus Bažnyčios persekiotojo – uoliu gynėju“⁵⁰. Šis svarbus momentas iliustruotas net trimis perspausdinamais laiškais, tuo metu parašytais į Romą. Mintį, kad Kuncevičius ir jo kankinystė Smotrickiui buvo tas pats, kas Pauliui – Steponas, randame išsakytą jau rekomenduojančiame Smotrickį priimti į Bažnyčios glėbį Rutskio laiške popiežiui⁵¹. Unitų metropolito laiškas turbūt ir yra šios bendrosios vietos, kalbant apie Smotrickio gyvenimą, šaltinis ar bent pirmasis paminėjimas – tuomet, kai jis dar buvo gyvas. Vėliau „naujojo Sauliaus“ motyvas, išryškintas minėtame Kortiskio pamoksle⁵², sakytame per Smotrickio laidotuves, buvo ypač išplėtotas čia aptariamame Sušos veikale.

Kaip aiškėja iš analizės, biografiniame pasakojime apie Smotrickį stengiamasi laikytis priešybių schemos, tačiau autorius susiduria ir su tam tikromis problemomis. Smotrickis pasižymėjo askeze, vienuoliško

⁴⁹ *Ibid.*, p. 26.

⁵⁰ *Atque ita demum Smotriscium ex lupi rapaci, mansuetum agnum, ex perfido Saulo, Paulum fidelem, ex truculento Ecclesiae impugnatore, zelosum propugnatozem factum, unio laetanter vidit, Sedes Apostolica abunde probavit (ibid., p. 64).*

⁵¹ *Enimvero quod Paulus fuit Stephano, id Smotriscius Cuncevicio. Quidni ergo, sicut conversionem Pauli adscribimus orationi Stephani, ita conversionem Smotrisicii, Kuncevicio tribuamus? (ibid., p. 66; laiškas rašytas Dubnoje 1627 m. liepos 10 d.).*

⁵² Woyciech Kortiscius, *op. cit.*, l. B¹ v, B³ r–B³ v, C³ v, E¹ r ir kt.

gyvenimo dorybėmis ir rašytojo gabumais ne tik paskutiniais gyvenimo metais perėjęs į unijos pusę, tačiau nuo pat pradžių, kai tik apsigyveno vienuolio abata. To autorius negali paneigti ir neneigia, net pabrėžia. Taip pat nenuitylimas ir jo raštų populiarumas, aukštas slavų kalbos gramatikos ir kitų veikalų lygis, iškalba – tai, kas pelnė didžiulę pagarbą tarp stačiatikių. Tokiais atvejais Suša apsiriboja pastabomis, jog siekiai ir darbai vykdyti prieš Dievo valią negalėjo būti vaisingi ir mieli Dievui, kaip ir asmeninės Smotrickio dorybės. Dramatiška įtampa kuriama ir pabrėžiant, jog kuo daugiau Smotrickis pasiekė eidamas klystkeliu, tuo tapo nelaimingesnis, jį vis labiau graužė sąžinės balsas, draskė abejonės⁵³. Ryškų portreto kontrastingumą slopina ir kiti Smotrickio bruožai, tam tikras neryžtingumas, siekimas iš karto neviešinti savo naujos pozicijos po atsivertimo, bandymas išsiderėti kai kurių išlygų Romoje. Nors tai ir prieštarauja antitezės principui, bet žinomi faktai, kurie negalėjo būti nutylėti, objektyviai vertinant pasitarnauja kūrinio retorinei įtikinimo (*persuadere*) funkcijai, stiprina realistiškumo, patikimumo įspūdį. O situacija, kai Kijevo sinode stačiatikių vyskupai Smotrickį priverčia išsižadėti jo parašyto unijai pritariančio veikalo (*Apologijos*), jį suplėšo ir pamina, aprašoma lyg teatrinė scena ir įvardijama kaip tragedija⁵⁴; dramatiškumą didina ir kiti persekiojimai, grasinimai, suvaržymai, Smotrickio patiriami iš stačiatikių hierarchijos bei kazokų.

Bendram veikalo daromam įspūdžiui didelę reikšmę turi ir barokinis, emociingas stilius bei kalba. Autorius antitezę, bipoliškumą pasirinkęs kaip kompozicijos pagrindą ir naratyve labai dažnai naudoja šią stiliaus figūrą. Jo pamėgtose antitezėse daug žaidimo žodžiais, jų reikšmių ar skambesio sąsajomis su Smotrickio asmeniu bei realijomis, ir tai tampa vienu svarbiausių kūrinio stiliaus ypatumų (antai nuo pat pirmojo skyriaus žaidžiama žodžiu *maximus* ir pasaulietiniu Smotrickio vardu *Maksimas*, juos priešinant antonimui *minimus*, siejant su

⁵³ Plg.: Jacobus Susza, *Saulus et Paulus Ruthenae Unionis*, p. 19–21.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 108.

Smotrickio gabumais, veikla ir istorine reikšme unijai⁵⁵). Apologetinis įkarštis lemia retorinių sušukimų, klausimų, apostrofų, apeliavimo į skaitytojo protą, jausmus ir vaizduotę intonacijas ir šauktukų gausą. Bet apskritai retorinis kalbos puošnumas gana saikingas, nevirsta įmantriu; jį tramdo, daro dar įtikinamesnį ir emociškai paveikesnį logiškas dėstymas, derantis prie aiškaus kompozicinio konstrukto, taip pat koreliacija su demonstruojamu faktų patikimumu. Todėl biografiniame pasakojime, derinančiame emocingumą su dokumentalumu, ne mažiau svarbūs įterpiami, publikuojami ištaisai ar dalimis dokumentai, laišakai kiti šaltiniai, pasitelkiamas ir Smotrickio veikalų atpasakojimas ar citavimas⁵⁶. Autorius su kaupu įvykdo kreipimesi „į skaitytoją“ išreikštą įsipareigojimą remtis po ranka turimais rašytiniais šaltiniais, kuriuos išvardija, taip pat – patikimais gyvųjų liudijimais⁵⁷.

Biografija baigiama priešpaskutiniame skyriuje aprašytais Smotrickio dorybėmis (dar kartą kūrinių su hagiografijos tradicijomis suartinančiu elementu) bei reikšmingu mirties aprašymu paskutiniame skyriuje. Ypač akcentuojamas stebuklas su popiežiaus breve Smotrickio rankoje. Šis stebuklas tampa Dievo valią ir Smotrickio, kovotojo su „schizma“, uolumą įrodančiu triumfu⁵⁸.

Kalbėdami apie aptartų motyvų ir Smotrickio gyvenimo koncepcijos pirmavaizdį, daug perimtų ir tapusių „bendrosiomis“ vietų

⁵⁵ *Ibid.*, p. 13, 15, 18.

⁵⁶ PYZ., visą IV sk. sudaro medžiaga, paimta iš Smotrickio *Apologijos*.

⁵⁷ „Šį išties stebėtiną Meletijaus gyvenimą, kurį čia aprašiau, malonusis skaitytojai, ne kaip kryžkelės purvą iškėliau ir pateikiau, bet išrankiojau iš rimčiausių ir teisingiausių liudijimų tarsi prakilnią vienovę“ (*Quam hic demirandi sane Meletii, lector benevole, descripsi vitam, eam non tanquam e trivio impertinens levavit, sed e gravissimis verissimisque testimoniis quasi praenobilem excerpseri unionem* (*ibid.*, p. 9)). Atkreiptinas dėmesys, kad net ir čia yra žaismės su žodžiu „unio“, primenančiu galų gale įvykusį Smotrickio susivienijimą su katalikybe ir pačią bažnytinę uniją. Toliau paminėti raštai: popiežiaus Urbono VIII brevė, paties Meletijaus Smotrickio raštai, pasklidę Lenkijos, Lietuvos, Rusios kraštuose ir net saugomi Apaštališkojoje bibliotekoje Šv. Angelo pilyje Romoje, unitų metropolitito Rutsckio laišakai, išspausdintas Kortickio laidotuvių pamokslas, gyvųjų atsiminimai, kurie Bažnyčiai panorus būsiai iširti ir patvirtinti.

⁵⁸ Plg.: *ibid.* p. 143.

nesunkiai rasime šaltiniuose, kuriuos mini pats Suša. Tai ir jo cituojamas Rutskis, pastebėjęs bendrumą su evangeliniu Pauliaus atsivertimo įvykiu, ir, visų pirma, Kortiskio laidotuvių pamokslas. Pastarajame, kaip įprasta pagal homiletikos reikalavimus, remiamasi Šventojo Rašto citata – šv. Pauliaus Pirmojo laiško Timotiejui žodžiais, kurie tampa pagrindine pamokslo tema. Svarbus pamoksle ir uniją persekiojusio, o vėliau už ją kovojusio Smotrickio palyginimas su Sauliumi. Rasime nemaža kitų Sušos pasakojime pasikartojančių tiesioginių ir netiesioginių citatų. Po Kortiskio pamokslo leidimo plačiai žinomas tapo stebuklas, kai jau mirusio Smotrickio ranka sugniaužė atleidimą suteikiančią popiežiaus brevę, ją atidavė tik atvykusiam unitų metropolitui Rutskiui, o po to įdėtą į ranką jau visam laikui suspaudė. Knygą, kurioje skelbiamas pamokslas, pradeda asmeniškai Rutskio liudijimas apie šio įvykio tikrumą. Vėliau šis nebeatsiejamai su Smotrickio įvaizdžiu susijęs stebuklas tampa jo portreto dalimi ir ikonografinėje tradicijoje: 1665 m. Romoje išraižytame portrete (*vera effigies*), kurį matome Sušos rašytos ir ten pat išleistos biografijos pirmuosiuose puslapiuose, Smotrickis vaizduojamas Rytų apeigų vyskupo drabužiais, rankoje laikantis popiežiaus brevę.

Būtent biografinis pasakojimas suformavo literatūrinį Smotrickio gyvenimo vaizdavimo modelį. Ne abstraktesnis homiletinės iškalbos kūrinys, bet priešybių, telpančių vieno žmogaus gyvenime, kompozicija, realizuota biografiniu pasakojimu, pagrįsta rašytiniais ir kitais liudijimais, tapo trijų dešimtmečių, praėjusių po Smotrickio mirties, subrandintu veikalu. Jis savo embleminiu įtaigumu iki šiol daro poveikį šio asmens recepcijai bažnytinės unijos, jos istorijos kontekste. Taip yra ir todėl, kad sukurtoji biografinė emblema neblogai atitiko prieštaringumą, realiai slypėjusį Smotrickio charakteryje, jo ieškojimuose, pažiūrose, epochoje ir gyvenamojoje erdvėje tarp Rytų ir Vakarų tradicijų. Pagal tokį modelį išryškintas veikėjo gyvenimas labai įtaigus, įsimenantis, ženkliškas. Jis buvo įsimintinas ne tik amžininkams, bet daug kuo nulėmė istorinį Meletijaus įvaizdį,

visų pirma katalikiškoje kultūroje. Galime sakyti, kad Sušos sukurtas biografinis portretas tą įvaizdį stereotipizavo, net vėlesnių laikų mokslininkams ilgam užgoždamas galimybes visapusiškiau, ne taip schemiškai pažvelgti į Smotrickio asmenybę. Ne veltui minėtojo Smotrickio portreto negatyvo ir pozityvo vaizdas puošia stereotipui griauti skirtos monografijos viršelį⁵⁹. Unitų kultūros raidos perspektyvoje matome, kad vidiniai prieštaravimai daugelio su bažnytine unija susijusių asmenų gyvenime buvo nulemti prieštaringos paties bažnytinės unijos reiškinių prigimties, to, kad viena „koja” remiamasi į Rytų stačiatikišką, o kita – į lotyniškąją Vakarų tradiciją. Šią epochos dvasią atspindintis žmogaus tipas tarsi etaloniniu pavidalu buvo įamžintas barokinėje Smotrickio biografijos „emblemoje“, kur jis lyginamas su atsivertusiu Pauliumi.

Įteikta: 2007-12-23
Priimta: 2007-12-30

⁵⁹ David A. Frick, *op. cit.*

Mintautas Čiurinskas

THE CHURCH UNION OF BREST AS
A BAROQUE PHENOMENON AND THE CONTEXTS
OF BIOGRAPHIC LITERATURE

Summary

The purpose of this article is to disclose previously little-researched connections of the Uniate culture with the Baroque period. The phenomenon of the Church Union of Brest is interpreted as expression of the concept of the universal unity of opposites that is characteristic of the Baroque. The article overviews the few Uniate culture studies so far published in Lithuania, evaluates the current situation in this field, suggests topics for future research and proposes to view the Uniates' heritage as an integral part of the culture of the Great Duchy of Lithuania.

Although Baroque aspects of the Union phenomenon have been so far little emphasized, enormous contradictions in the heart of the Union as well as in individual lives encourage researchers to look at culture personages and their creative work through the prism of the new epoch. Recent research of the life and activities of Meletius Smotrisky is a remarkable attempt to refuse former evaluation stereotypes.

The aspiration to reconcile the irreconcilable appears to be one of the most distinctive features of the Baroque of Great Duchy of Lithuania and of the whole region. The Union and its cultural consequences is a specific factor of the local Baroque, predetermined by the encounter of the Eastern and the Western Christianity models and their forms of coexistence which at that time were simply absent elsewhere in Europe.

The concept of *discors concordia* („discordant concordance“), described and used by Matthew Casimir Sarbievius in his rhetorical works in the 17th century, can be fittingly applied when discussing unity and conflict in the origin of this phenomenon. Other research mentions that at the time of the Union formation the concept became an universal principle of Baroque attitude to the world, perceptible both in life of the state and the history of the Church Union.

The concept of discordant concordance helps to understand the personalities of many active participants of the formation of the Union as well as to explain their choices, controversial decisions and destinies. This point of view allows an additional insight into the activity and the tragic fate of such men as Josaphat Kuncewycz, the Uniate Archbishop of Polock.

The convolutions of the history of the Union were undoubtedly important to the polyethnic society of the times; they influenced processes of culture and identity, liberated creative forces, revealed many talented personalities. Some of these men not only expressed themselves in various genres of literature, but also became emblematic figures embodying controversies of their times. The most famous of them are Meletius Smotrisky, Josaphat Kuncewycz, Josif Velamin Rutsky. The cultural tradition of the Uniates sought to carry the memory of their lives to society in the form of biographical narrative. The body of biography of the Uniates was written in Latin and appropriated the achievements of the Western biographical tradition (especially of that of the Jesuits). It is remarkable for its artistic and compositional maturity. This genre became a significant component of the literature of the Uniates, playing an important role in the formation of their identity.

Analysis of the most important biographical works reveals an obvious tendency to portray the subject of a biography as an emblematic figure – to cast a personage as a „biographical emblem“ embodying his dramatism and controversy. The third part of the article discusses some Baroque features of the Uniates' body of biography. The article refers to the work *Saulus et Paulus Ruthenae Unionis sanguine Beati Iosaphat Transformatus, sive Meletius Smotriscius Archiepiscopus Hierapolitanus Archimandrita Dermanensis Ord. S. Basilii Mag. Per Iacobum Susza Episcopum Chelmemsem et Belzensem cum S.R.E. unitum eiusdem Ordinis, ex tenebris in lucem prolatus* (Romae: Ex Typographia Varesii, 1666) to analyze the interpretation by Jacob Susza of Smotrisky's life as the conversion of Saul to Paul. One of the main artistic means of conveying the interpretation is the emphasis on pairs of opposites which characterize two antithetical parts of Smotrisky's life (the Union's persecutor and its converted defender). This biographical literary scheme helps to create a memorable portrait-emblem of a personality combining such striking contradictions.